

Секція 7.

ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА АРХЕОЛОГІЧНИХ
ТА АРХІТЕКТУРНО-ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Юлія Безкоровайна,
завідувач сектору
відділу збереження фондів
Національного музею історії України

ДОЛЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ ЦЕНТРАЛЬНОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ
(1930-1940-ВІ РР.) МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

У статті розглядається доля археологічних предметів з дорогоцінних металів і каміння із зібрання Центрального історичного музею (м. Київ) на протязі 30-40-х рр. ХХ ст. Вперше публікуються архівні документи із фондів НМІУ та МІКУ, що дозволяють прослідкувати шляхи евакуації коштовних музейних предметів у 1941 р. та їх повернення після закінчення Другої світової війни.

Ключові слова: археологічні коштовності, евакуація культурних цінностей, Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка, Центральний історичний музей, Музейне містечко, Друга світова війна.

Починаючи з 1922 р. в СРСР проводилась кампанія по вилученню церковних і музейних цінностей з метою виділити цінні вироби, створити обмінні фонди з іншими музеями, а решту використати як брухт і продати за кордон для поповнення фонду соціалістичної індустріалізації [22, с. 16, 17]. У 1930-1931 рр. з церков і молитовних домів вилучали речі, що мали історичну та художню цінність, та передавали їх на зберігання до Всеукраїнського історичного музею. Чимало речей, особливо великої художньої цінності, були вивезені до Москви. Зберігся, наприклад, список вилучених з фондів музею 20 предметів (2 золочених хрести, мініатюра на слонової кістці, коралі, срібний кинджал, перстні, запонки) на суму 627 крб. Слід згадати також співробітників музею Я. Струхманчука та Ф. Ернста, які в складі міжмузейної комісії категорично виступали проти масового вилучення музейних цінностей для продажу їх за кордон [16, с. 12]. Народний Комісаріат Просвіти УРСР видав директиву за № 873/1 від 27 листопада 1933 р. про передачу музейних цінностей з дорогоцінних металів (золото, платина, дорогоцінне каміння, алмази, діаманти) на зберігання до Держбанку. Відповідно до цієї директиви Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка здійснив відбір і передачу на зберігання до Київської обласної контори Держбанку всіх музейних експонатів з дорогоцінних металів і каміння [22, с. 16].

Наукові співробітники приступили до опису експонатів ще в травні 1933 р. 20 травня 1933 р. Ф. Ернст занотував: «Ввечері з 61/2 до 10 розпочато працю в золотарському фонді з Демидчуком і Оніщуком». Протягом травня робота комісії в «золотарському фонді» відбувалась 21-23, 27 і 30-го травня [20]. Комісія в складі директора А. М. Костюченка, наукових співробітників А. І. Оніщука, Ф. І. Демидчука, Б. К. Пилипенка, у присутності оцінщиків Беркутського та Марусина, передала, а представник Держбанку Н. З. Бурт прийняв експонати ВІМу. Всього було складено 37 актів на 151 аркуші, з них три акти (№ 18, № 35, № 37) стосувались предметів археології. Акти датуються січнем-березнем 1934 р., передавання цінностей було закінчене до червня місяця, акт № 37 був складений пізніше, у грудні 1934 р.: «ниже поименованные ценности сдаются сего числа в отдельности от основной группы музейных экспонатов, сданных до июня сего года ввиду задержки их для проверки инвентарных записей со сдаточными актами» [3; 24, с. 10]. При передаванні до Держбанку вагу в актах виставляли не на кожен окремий експонат, а часто на групу різних експонатів. До експонатів були привішені на шпагатиках незграбні паперові та картонні етикетки, експонати вилучалися з музейної експозиції, де вони були «змонтовані на планшетах з наклейками, не очищені від накипів різних солей і стороннього металу...» [10, с. 1-2].

Трохи пізніше, з 26 березня по 1 квітня 1934 р., таку ж передачу здійснив колишній Музей мистецтв (суч. Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків). Збереглися 2 акти на 18 аркушах, які говорять про те, що скіфські та античні золоті прикраси, ювелірні вироби часів Київської Русі, візантійські та грузинські емалі з колекції Б. І. Ханенка – все це було передано в Київську обласну контору Держбанку в 1934 р. [4]. Також цінності передавали з Музейного містечка Києво-Печерської Лаври, при відкритті ящиків після повернення з Москви супроводжуючих документів (актів та описів) при них виявлено не було [1].

У 1934 р. експозиції ВІМу були розібрані, музей виселяли, щоб розмістити в його будівлі ювілейну виставку, присвячену 15-ти річчю Червоної Армії. У 1935 р. на базі художнього відділу ВІМу був створений Київський державний музей художнього мистецтва, який залишився в рідній будівлі. Всі інші колекції були перевезені до Музейного містечка в Києво-Печерській Лаврі. За постановою Раднаркому УРСР від 11.09.1935 р. ВІМ ім. Т. Г. Шевченка отримав нову назву – Центральний історичний музей. Експозиція ЦІМу до 1937 р. перебувала в згорнутому стані. Не вистачало приміщень для колекцій різних відділів музею, тому в 1937 р. були відкриті лише експозиції відділів зброї, Київської Русі, нумізматики. Були підготовлені, але не відкриті, експозиції відділів «Докласове суспільство», «Грецькі колонії», «Скіфія». За браком площ не було створено близько десяти тематичних експозицій. Археологічні матеріали зберігалися в приміщенні Інституту історії матеріальної культури. Стан обліку фондів музею був незадовільним (475 тисяч експонатів музею не було заінвентаризовано, інвентаризацію пройшли лише 25 тисяч одиниць зберігання). Не зважаючи на такий складний стан справ, у 1941 р. в ЦІМі все ж були відкриті перераховані вище експозиції відділів [16, с. 13-16, 18].

З початком Другої світової війни перед українськими музеями гостро постало питання необхідності порятунку зібрань у разі воєнних дій. Відповідно до вказівок Ради з евакуації при Раді народних комісарів СРСР, Народний комісаріат просвіти розробив загальний план евакуації музеїв. Згідно плану фонди центральних і частини місцевих музеїв за ступенем цінності були розбиті на три черги евакуації [25]. Зрозуміло, що до першої черги ввійшли передусім музеї Москви та Ленінграда. Питання ускладнювалось ще й тим, що республіканські відомства опікувались лише київськими музеями, а в інших містах України підготовка та здійснення евакуації покладалась на місцеві органи влади. Доля музейних предметів часто залежала від того, чи розуміло радянське партійне керівництво міст і областей значення збереження культурних цінностей України. Слід зазначити, що евакуація та консервація творів мистецтва була пов'язана зі значними труднощами ще й через те, що на той час діяли застарілі «плани розвантаження» (евакуації), розроблені в середині 1930-х рр. і розраховані на вивезення лише унікальних і рідкісних пам'яток. Проте навіть їх виконання часто затримувалось або ставало неможливим [19, с. 73].

Загалом, у тиллові райони СРСР було вивезено від 22 до 26 музеїв із 174 (дані на 1940 рік), тобто лише 13 відсотків від їхньої загальної кількості. Це були переважно музеї Києва та кількох обласних центрів – Дніпропетровська, Одеси, Полтави, Сум, Харкова, Чернігова [18, с. 78]. Евакуйовані фонди українських музеїв виявилися розпорошеними на величезній території СРСР. Встановити вивезену кількість музейних предметів надзвичайно важко. Складність підрахунку полягає в тому, що облік евакуйованих цінностей був проведений не повністю. Значна частина пам'яток не була інвентаризованою та зберігалася в нерозпакованих ящиках, а вироби з коштовних матеріалів обліковувались за загальною вагою в запломбованій тарі. Крім того, була втрачена більшість списків музейних предметів, вивезених в евакуацію [13, с. 11]. Загальні втрати Музейного фонду України до сьогодні точно не підраховані. Навіть списки пограбованих культурних цінностей, які неодноразово офіційно змінювалися – від 40 до 350 тис. експонатів – не дають повної картини втрат [26, с. 7; 14, с. 16-17].

З початком війни всі музейні експонати з Київської обласної контори Держбанку були евакуйовані спецпотягом до Москви, звідки з іншими матеріальними цінностями їх вивезли до м. Уфа. 30 серпня 1941 р. Башкирський художній музей прийняв вище згадані цінності. У 1946 р. вони надійшли до Держховища в Москві. І. В. Бондар був відряджений до Москви вирішувати питання повернення експонатів київських музеїв [7; 27, с. 4; 28, с. 4; 24, с. 10].

У жовтні 1946 р. всі експонати з дорогоцінних металів повернулися з Москви до Києва. Було перевезено 37 місць, 31 з них належало Історичному музею, 5 місць з цінностями Музейного містечка Києво-Печерської Лаври, 1 місце належало Державному музею західного і східного мистецтва. Експонати пережили багато пригод за 14 років: кількаразове перевезення з одного місця в друге, перепакування, перевезення під час війни, повернення з Москви. Все це не могло не відбитись на стані збереження окремих експонатів. В Історичному Музеї в період 1946-1947 рр. не було нормальних умов для зберіган-

ня експонатів, як зазначав І. В. Бондар, тому через відсутність приміщення 37 ящиків з дорогоцінними експонатами зберігалися в сирому приміщенні музею «Партизани України» (вул. Кірова, 19), внаслідок чого майже всі вони були вкриті пліснявою [10, с. 1-2].

У Доповідній записці директору Історичного музею від 18.07.1948 р. головний хранитель І. В. Бондар писав, що «За часів Великої Вітчизняної війни фонди Історичного музею пережили багато лиха: одна частина їх була евакуйована до Москви та повернулась 1945 р., друга частина була евакуйована до Челябінська і повернулась в 1946 р. Найбільша частина фондів Музею залишилась у Києві і німецькі загарбники безстидно грабували і нищили і нарешті найкращі колекції – біля 300 тис. експонатів вивезли до Німеччини в 1943 р., які були повернені лише в 1947 р. в дуже пошкодженому стані. Проте після вигнання німців з Києва музейним робітникам пощастило зібрати експонатів понад 200 тис., які залишалися в Києві. Цю групу експонатів та групу експонатів, реєвакуйованих з Уфи упорядковували наукові співробітники Музею протягом 3 років, внаслідок цієї роботи вже заінвентаризовано і упорядковано більше 100 тис. експонатів». Він наголошував: «Щоб організувати дальшу роботу по інвентаризації фондів, потрібно встановити першочерговість в роботі по інвентаризації. Зважаючи на те, що експонати, які залишалися в Києві, в Музеї, та реєвакуйовані з Уфи ще досі не закінчено інвентаризувати, а їх нараховується біля 50 тис. шт., потрібно до 1.1.1949 р. закінчити їх інвентаризацію». Загальна кількість повернутих з Німеччини експонатів ДІМу, за підрахунками І. В. Бондаря, складала приблизно до 60.000 одиниць [8, с. 2-3].

Він зазначав, що одночасно потрібно приступити до інвентаризації дорогоцінних експонатів, перевезених із Держсховища СРСР, яких налічується близько 10 тисяч (в акті перевірки Мінфіну УРСР стану обліку та збереження музейних цінностей за 1951 р. наведено цифру понад 8000 експонатів). Для їх інвентаризації необхідно було створити спеціальну комісію, яка б зайнялась не тільки перевіркою наявності, але й визначенням та описуванням кожного експонату. До складу комісії з шести осіб він пропонував включити представника Пробірної Палати, роботу по інвентаризації реально було закінчити, за його розрахунками, за 5-6 місяців [8, с. 3].

Під час інвентаризації дорогоцінних експонатів у 1948 р. в основу поклали документацію експонатів, а не самі експонати, також був взятий не перший екземпляр актів, а четвертий, який був знайдений в ящиках при експонатах. Перші три екземпляри актів у музеї і в банку не були знайдені, очевидно в період війни вони загинули. Листування Музейного фонду України за 1943-1944 рр., передане до МІКУ в 1964 р. разом з експонатами та іншими документами, на сьогодні не збереглося [2, с. 1-3]. Детального звіряння експонатів з описом, пробою та вагою по первинному акту не проводилось, як при інвентаризації 1948 р., так і при інвентаризації в книгу Міністерства фінансів у 1949 р. В результаті цього всі неточності у вазі, пробі та описі експонатів були повторені за первинним описом з тими ж помилками. Комісія зазначала, що зараз експонати знаходяться цілком у задовільному стані. Це було видно з актів перевірки комісій, які констатували, що експонати з дорогоцінних металів і каміння збережені повністю, наявність їх відповідає первинному акту 1934 р. [10, с. 1-2].

Комісія в 1948 р. внесла до інвентарної книги Історичного музею за шифром «ДМ» всі експонати, що належали Історичному музею та Державному музею західного і східного мистецтва під №№ 1-6710. Експонати з Музейного містечка Києво-Печерської Лаври інвентаризували по наявності в інвентарну книгу «ДМ» під номерами №№ 6711-6812 [1, с. 1-3]. Ще в 1939 р. було вирішено передати з Державному музею західного і східного мистецтва до Історичного музею експонати з дорогоцінних металів, що характеризують культуру скіфів, Київської Русі, історію України та Росії XV-XIX ст. [6].

Таким чином, жоден експонат музею з дорогоцінних металів і каміння з тих, що надійшли до ВІМу до 1934 р., не загинув. У 1936 р. до зібрань ЦІМу були приєднані зібрання колишнього Археологічного музею ВУАН, Музею університету св. Володимира, колекцію Ф. Ф. Кундеревича, зібрання Музею Вищих жіночих курсів, Церковно-археологічного музею Київської Духовної Академії [24, с. 10].

З музейними предметами зі срібла справа складніша. При перевірці дорогоцінних металів у КДІМі в 1952 р. комісія зазначала, що проводилась лише перевірка експонатів із золота та дорогоцінного каміння. Експонати ж зі срібла не перевірялись, оскільки перевірка 15844-х експонатів потребувала б багато часу [5, с. 1].

У науково-дослідному відділі археологічних фондів НМІУ зберігається рукопис і машинописний варіант опису цінностей відділу «Київська Русь» ЦІМу, датовані 01.07.1941 р. (рукопис), підготовлених Н. Лінкою-Геппенер до евакуації на Схід під час наступу німецьких військ на Київ. На 01.07.1941 р. Н. Лінка-Геппенер виконувала обов'язки завідувача відділу «Київська Русь». Найбільш цінні експонати з дорогоцінних металів, які майже на 98 відсотків склались зі срібла, були спаковані у 8 ящиків і підготовлені до евакуації. Серед цих експонатів значну кількість склали археологічні предмети та нумізматики,

в більшості своїй ювелірні вироби доби Київської Русі, Бондарівський, Василицький, Йорданський, Копіївський, Мишоловський, Юрковецький скарби, монетні гривні в кількості понад 50 одиниць. Невелику кількість склали античні та скіфські предмети. Всі вони повернулись з евакуації, хоча деяка частина була депаспортизована [9].

Роки Другої світової війни в історії колекцій музею чи не найбільше оповиті таємницею. Дуже часто відвідувачі запитують: «А як вдалося зберегти ці скарби зі старих колекцій під час війни?». Документи, які про все це оповідали, були доступні дуже обмеженому колу осіб і це давало простір для створення майже легендарних оповідань. Частина інвентарних книг та документації ЦІМу також зникла під час війни [24, с. 10].

Оскільки діяли, як згадувалося, застарілі «плани розвантаження» (евакуації), розраховані на вивезення лише унікальних і рідкісних пам'яток, то частина предметів зі срібла, зокрема, фібули доби великого переселення народів, залишились в експозиції музею. Скоріше за все науковці музею не встигли зняти всі срібні прикраси з експозиції. Співробітникам був даний суворий наказ: експозицій не згортати, не давати підстав для паніки, працювати, як раніше [27, с. 4; 28, с. 4; 26, с. 37, 49, 91].

Представник Айнзацштабу Розенберга доктор Д. Роскампф склав довідку про музеї Києва, в якій зазначав: «Величезні фонди «Історичного музею» залишались в лаврі – закопані, в ящиках і не експортувалися взагалі. Після окупації Києва німецькими військами військова адміністрація опломбувала Історичний музей в лаврі. До 3-го листопада, тобто до зруйнування Успенського собору, колекція залишалась непошкодженою. Під час вибуху... багато предметів було пошкоджено та зруйновано. З цього музею більшовики вивезли вироби із золота і срібла, а найперше скіфські та готські прикраси. Крім того, були вивезені й найважливіші знахідки з колекцій. Вивіз давньоісторичних знахідок советами здійснено в липні-серпні 1941 р.» [26, с. 48].

Протягом жовтня-грудня 1941 р. німці вивезли із заповідника до Німеччини цінні експонати відділу зброї (близько 4 тисяч од. зб.), відділу історії України XV-XIX ст.; рукописні грамоти, нумізматику, скло, фаянс, тканину, рукописи наукових праць тощо. Також були вивезені значні археологічні колекції [16, с. 18]. Разом з керамікою черняхівської культури, носіїв якої німці вважали своїми пращурами, окупанти вивезли срібні фібули з Черняхівського могильника та інших черняхівських пам'яток. На відміну від керамічних виробів, метал до музею повернувся частково [21, с. 53-117].

Під час перебування німецьких військових частин на території Києво-Печерської Лаври чотири музейні приміщення були зайняті під казарми. До цих приміщень вхід співробітникам був заборонений. У зв'язку з цим директор музею В. А. Маєвський звернувся протягом жовтня-листопада 1941 р. з доповідними записками до голови Київської міської управи професора О. П. Оглобліна з проханням надати перепустки музейним працівникам, щоб вони могли проводити там охоронну роботу та врятувати від знищення національні цінності. Він просив при першій змозі перевезти колекції музею в центр міста до будинку Педагогічного музею (вул. Володимирська, 59) [16, с. 19]. Новий директор музею П. П. Курінний у доповідній записці до Київської міської управи, датованій січнем 1942 р., писав про скорочення штату, зокрема, скасування посади помічника директора музею та видатків на музей. Він наголошував, що тільки по фондах археології музей нараховував більше 100 тисяч одиниць, а загалом у складі Історико-археологічного відділу нараховувалось до 256 тисяч одиниць. На початку 1942 р. за розпорядженням Рейхскомісаріату проводилось упакування Історичного музею для перевезення його з Лаври до будівлі музею Леніна (будівля Педагогічного музею) [23, с. 29-33].

Відомий угорський археолог Нандор Феттіх, який прибув до Києва у кінці 1941 р. в складі Айнзацштабу Розенберга, описував велику кількість, в тому числі й срібних, прикрас часів переселення народів, які він опрацьовував в експозиції Історичного музею. Багато з них були вивезені разом з іншими археологічними колекціями до Німеччини. Н. Феттіх писав, що все золото та срібло з ЦІМу більшовики вивезли, і він був правий. Зі срібла в ЦІМі, в розбитих вітринах серед інших бронзових предметів знаходилась лише деяка кількість прикрас доби великого переселення народів і метал черняхівської культури. Зі спогадів Н. Феттіха: «...Останнім часом археологічна виставка розміщувалась в митрополичому будинку (точніше, на першому поверсі колишньої митрополичої Благовіщенської церкви, що була споруджена у 1904-1905 рр. за проектом архітектора Є. Єрмакова). Старожитності кам'яної доби, скіфських, грецьких та давньослов'янських часів, вітрини та шафи також дуже постраждали. Комунисти забрали золото і срібло. У тому, що залишилося, хазяйнували різні люди, дехто з солдатів. Німецькі солдати узяли із зламаних шаф кілька «сувенірів». (Саме цього дня доктор Кляйн повідомляв своєму керівництву, що роботи по розбиранню складу картин у трапезній тривають, однак щодня частина картин зникає. За його словами, це відбувалося тому, що двері Трапезної не зачинялися) [15, с. 298]. А втім, достатня кількість красивих виробів з

бронзи лишалася на своїх місцях, на двох дошках висіли срібні та позолочені комплекти поясних прикрас, з часів, коли угорці заснували державу. У двох складських приміщеннях музею ми побачили коштовні предмети з бронзи та срібла. В одній залі виставки у великих вітринах лежать абсолютно непошкоджені, у великій кількості бронзові та срібні фібули доби переселення народів. Більша частина їх не опублікована. Ми дуже зраділи такому великому числу старожитностей. Ми планували нашу робочу програму...», «... велика кількість бронзових та срібних фібул доби переселення народів – за кожен з них різні музеї світу платили б сотні, тисячі силу-силенну грошей, були залишені...», «...колеги не переставали дивуватися художнім, скіфським бронзовим та срібним виробам...» [27, с. 4; 28, с. 4; 26, с. 37, 49, 91].

Німці хотіли переглянути матеріали Київського історичного музею та відібрати предмети «германського походження» за допомогою угорських і німецьких археологів, оскільки знали, що угорці добре розуміються на східноєвропейських старожитностях. Колега Н. Феттіха археолог Д. Ласло уважно дослідив не тільки експонати музею, а й структурну побудову експозиції зруйнованого музею. Він дійшов висновку, що київська археологічна виставка, не зважаючи на схематизм, краще відбиває історичні процеси, ніж виставки угорських музеїв [26, с. 11-12].

У коментарях до «Київського щоденника» Н. Феттіха автор-упорядник Д. Малаков не зовсім вірно пише, що «Коштовності з дорогоцінних металів вивіз з Лаври на схід український археолог, тодішній директор музею І. В. Бондар. Він же повернув все це врятоване назад по війні» [26, с. 37]. Це досить складна справа, встановити достеменно перебіг подій під час евакуації експонатів музею у 1941 р.

В ДАКО зберігається протокол кваліфікаційної комісії про затвердження на посадах атестованих працівників музею, датований березнем 1934 р. І. В. Бондар спочатку за відсутність наукових праць був виключений зі спілки наукових робітників, але згодом за поданням дирекції його було атестовано за «активну участь у громадській роботі музею та боротьбі з класово ворожими концепціями окремих співробітників». Не був атестований і завідувач відділу феодалізму, професор П. В. Клименко, його звільнили «за організацію методично шкідливої роботи». Завідувачем відділу феодалізму був призначений І. В. Бондар [16, с. 13]. До передачі археологічних коштовностей музею до Держбанку І. В. Бондар не мав тоді ніякого відношення. У звіті про реевакуацію експонатів з Москви в 1946 р. І. В. Бондар писав, що «Зазначені всі цінності були евакуйовані з Києва Конторою Держбанку в 1941 р. й в Московське держхранилище поступили в 1946 р.» [7].

У відомому нарисі «Золотая Одиссея», надрукованому в 1970 р. в газеті «Известия», журналіст С. Цикора писав, що тогочасний директор ЦММу І. В. Бондар за допомогою співробітників, які довірили йому цінні експонати – золото скіфських царів, кілограми монет з дорогоцінних металів, зброю, обсіпану дорогоцінним камінням, зібрав їх у великий мішок і намагався спочатку здати їх до Держбанку. Там відмовились їх прийняти, оскільки всі коштовності за неділю до візиту Бондаря вивіз до Москви спец потяг з охороною. На це І. В. Бондар відповів, що спецпотяг вивіз те золото, яке зберігалось у Держбанку, а він приніс золото, яке було виставлене в музеї – нумізматику, прикраси скіфів... вагою більше пуда [27, с. 4; 28, с. 4].

Потім він намагався відправити ці експонати на баржі разом із цінними експонатами музеїв Академії наук УРСР. Уповноваженій особі в порту він демонстрував «...золоту діадему, що колись прикрашала чоло вождя скіфів... та декілька золотих монет, що випали на підлогу з мішка...». Уповноважений також відмовився прийняти такий цінний вантаж, тому І. В. Бондар повернувся до музею, цілу ніч працювали співробітники, пакуючи ящики із самим цінними експонатами. Вранці І. В. Бондар попросив автомобіль на батареї зенітників, розташованій на території Лаври, завантажив його ящиками з експонатами ЦММу та повіз їх у порт на баржу Академії наук. Ящики на баржу він вантажив разом із науковими співробітниками музею, «золотий» ящик вони розмістили в центрі інших ящиків, щоб він нічим не вирізнявся. На всіх ящиках був напис: «Відправник – Київ. Центральний історичний музей. Музейні експонати. Рік – 1941». Розписку про отримання цінного вантажу, не тільки золота, а й всього вантажу І. В. Бондар не отримав. Наступного дня він пішов на фронт, воював, був у полоні, здійснив втечу, знаходився на окупованій території протягом двох років [28, с. 4].

Восени 1943 р. після визволення Києва І. В. Бондар з'явився у музеї. Зберігся наказ про відновлення роботи музею після визволення Києва від 10 листопада 1943 р., підписаний директором І. В. Бондарем. Співробітники музею, які залишались в окупації, нічого не знали про долю людей, які евакуйовували разом із Бондарем золоту частину колекцій. І. В. Бондар був назначений виконуючим обов'язки директора музею, але невдовзі він був понижений у посаді до заступника з наукової роботи, оскільки підпав під підозру з приводу відправлення золота в евакуацію в 1941 р. Він почав надсилати численні запити в різні організації, і в 1944 або 1945 р. прийшов лист з відповіддю з Москви: всі експонати із золота, платини та срібла із зібрань ЦММу загальною вагою в декілька сотень кілограмів знаходяться в Челябінську та

Уфі. Там були й ті цінності, що Держбанк відправив офіційно, й ті, що їх відправляв І. В. Бондар «неофіційно» [28, с. 4; 16, с. 16].

Тобто коли пишуть, що І. В. Бондар евакуйовував дорогоцінні експонати, то це могла бути частина експонатів ЦІМу, включаючи ящики з предметами зі срібла, яку встигли спакувати в липні 1941 р. Також якимись іншими експонатами з дорогоцінних металів і каміння могли бути нечисленні предмети із зібрань музеїв, приєднаних до ЦІМу в 1936 р. та виставлених в експозиціях музею. Зараз у фондах МІКУ зберігаються лише 37 актів про передачу дорогоцінних експонатів у Київську обласну контору Держбанку, документації про повернення «неофіційно» відправленого золота немає. В актах і доповідних записках І. В. Бондаря також окремо не згадується про «неофіційний» вантаж золота [3].

Невелика частина виробів з металу, переважно бронзових і декількох срібних, з довоєнних зібрань ЦІМу зараз знаходиться в Краківському археологічному музеї. В 1991 р. була опублікована стаття М. Парчевського під назвою «Металеві наддніпрянські пам'ятки VI-VIII ст. у колекціях Краківського музею археології» (*Archaejslavica*, Т. 1, Краків, 1991), в якій автор висловив припущення про походження принаймні частини зазначених у статті пам'яток, що нині знаходяться у колекціях музею, з передвоєнних київських колекцій. Підтвердженням київського походження пам'яток могли вважатися старі номери, що були помітні на деяких з них; етикетки, написані кирилицею, збереглися на декількох екземплярах, а також інформація, наведена у передвоєнній літературі, на яку посилається автор. За спогадами співробітників, ці предмети потрапили до Краківського археологічного музею під час Другої світової війни в 1943 р. Вони здебільшого походять з городища біля с. Пастирське Черкаської обл., околиць м. Сміли Черкаської обл., Черняхівського могильника (с. Черняхів Київської обл.) та в різні роки були подаровані музею Б. І. та В. Н. Ханенками, графом О. О. Бобринським і колекціонером О. І. Темницьким.

У 2003 р. завідувач науково-дослідного відділу археологічних фондів НМІУ Л. В. Строкова працювала в Краківському археологічному музеї в рамках роботи Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей. У результаті було відібрано 19 предметів IV-VII ст., що могли походити із зібрань Центрального історичного музею. Ідентифікація проводилась за архівними матеріалами та старими інвентарними книгами ЦІМу, за довоєнними виданнями цих предметів і сучасним виданням архівних матеріалів ПМК РАН. 15 предметів були ідентифіковані як такі, що безперечно походять з довоєнної колекції ЦІМу: 11 з них за старими інвентарними номерами, 4 – згідно зі старими публікаціями. Два предмети ідентифіковані як такі, що можуть походити з довоєнної колекції ЦІМу. Ще два предмети (фібула та ремінна накладка) потребують додаткового вивчення, оскільки не мають певних доказів щодо походження з колекції ЦІМу [11; 12; 17]. В результаті проведеної роботи було порушене питання про повернення цих предметів до Національного музею історії України.

Підсумовуючи вище наведені факти, можна зробити висновок, що майже всі значні експонати з дорогоцінних металів і каміння ЦІМу пережили війну та збереглись для прийдешніх поколінь. У 1954 р. невдовзі після передачі матеріалів розкопок Мелітопольського кургану до КДІМу співробітникам музею було запропоновано підготувати для огляду колекції коштовностей із фондів музею. Виставка була підготовлена в лекційному залі. Її відвідала висока комісія, яка прийшла до висновку, що є достатньо матеріалів для відкриття відділу «золотої комори» [29, с. 20]. У 1963 р. згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР № 1300 від 22.11.1963 р. був створений Музей історичних коштовностей (філіал Державного історичного музею) для зберігання та експонування музейних цінностей із дорогоцінних металів і каміння. Основу його склали експонати ДІМу, серед яких було понад 14 тисяч предметів археології та декоративно-прикладного мистецтва [24, с. 7].

Список використаних джерел та літератури

1. Акт від 01.09.1948 р. про перевірку та інвентаризацію музейних експонатів з дорогоцінного металу, переданих Історичним музеєм в Київську контору Держбанку. – Науково-дослідний відділ фондів МІКУ. – 3 с.
2. Акт Київського державного історичного музею від 20.09.1964 р. про передачу експонатів до новостворюваного музею... – Науково-дослідний відділ фондів МІКУ. – 3 с.
3. Акти № 1-37 про передачу из фондов Всеукраинского исторического музея им. Шевченко ниже поименованных ценностей для хранения в Киевскую Областную Контору Госбанка. – Науково-дослідний відділ фондів МІКУ. – 151 с.
4. Акти № 1-2 про передачу из фондов Музея искусств ниже поименованных ценностей для хранения в Киевскую Областную Контору Госбанка. – Науково-дослідний відділ фондів МІКУ. – 18 с.

5. Акт от 14.04.1952 г. Комитет по проверке драгоценных металлов в Киевском Государственном Историческом Музее. – Науково-дослідний відділ фондів МІКУ. – 5 с.
6. Державному Музею західного і східного мистецтва. м. Київ. 25.12.1948 р. – Науково-дослідний відділ фондів МІКУ. – 1 с.
7. До Комітету в справах культуросвітніх установ УРСР. 01.11.1946 р. – Науково-дослідний відділ фондів МІКУ. – 1 с.
8. Доповідна записка директору Історичного музею. Фонди Державного Історичного музею та заходи до впорядкування їх. 18.07.1948 р. – Науково-дослідний відділ фондів МІКУ. – 3 с.
9. Київський центральний історичний музей. Опис цінностей відділу «Київська Русь». 1/VII 1941 р. – Науково-дослідний відділ археологічних фондів НМІУ. – 17 с.
10. Пояснення та зауваження до акту перевірки стану обліку і збереження музейних цінностей з дорогоцінного металу в Київському історичному музеї (м. Київ). 19 жовтня 1951 р. – Науково-дослідний відділ фондів МІКУ. – 6 с.
11. Рукописний каталог Археологічного відділу Миського музею старожитностей і мистецтв. – Науково-дослідний відділ археологічних фондів НМІУ. – Т. I-II, кн. I-VI.
12. Фотографии фибул, хранившихся до Великой Отечественной войны в Киевском историческом музее. Сфотографированы в 1936-1938 гг. сотрудником музея С. В. Коршенко. – НА ИИМК РАН, ф. 77, д. 90.
13. Акуленко В. І. Гуманізм і варварство. Про врятування культурних цінностей у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років / В. І. Акуленко, Н. Ш. Юнак. – Київ, 1987. – 48 с.
14. Акуленко В. І. Правовий статус евакуйованих з України у східні райони СРСР музейних, бібліотечних і архівних цінностей під час Другої Світової війни / В. І. Акуленко // Праці центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. – Київ, 2011. – Вип. 19. – С. 5-20.
15. Картотека «Z» оперативного штаба «Рейхсляйтер Розенберг». Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии. 1941-1942 гг. / М. Бойцов, Т. Васильева // Труды исторического факультета МГУ. – М., 1998. – №5. – 352 с.
16. Ковтанюк Н. Г. Сторінки історії музею (20-50-ті рр. XX ст.) / Н. Г. Ковтанюк, Г. М. Шовкопляс // Національний музей історії України: його фундатори та колекції: тем. зб. наук. праць. – Київ, 1999. – С. 3-24.
17. Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье: Каталог памятников / Г. Ф. Корзухина // МАИЭТ. – Симферополь, 1996. – Вып. V. – С. 352-436.
18. Кот С. І. Українські культурні цінності в Росії: Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи / С. І. Кот. – Київ, 1996. – Вип. 8. – 91 с.
19. Максакова Л. В. Как были спасены культурные ценности / Л. В. Максакова // Эшелоны идут на Восток: из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941-1942 гг: сб-к статей и воспоминаний. – М., 1966. – С. 72-86.
20. Нестуля О. О. Федір Людвігович Ернст і його щоденник «Художній відділ» 1925-1933 рр. / О. О. Нестуля, С. Ж. Верезомська. – Полтава, 2008. – 242 с.
21. Петров В. П. Черняховский могильник (по материалам раскопок В.В. Хвойки в 1900-1901 гг.) / В. П. Петров // МИА. – М., 1964. – Вып. 116. – С. 53-117.
22. Полюшко Г. В. Втрачені скарби Лаврського музею. Пошуки і знахідки / Г. Ф. Полюшко. – Київ, 2001. – 143 с.
23. Станіцина Г. О. Маловідомі документи в науковому архіві Інституту археології НАН України / Г. О. Станіцина // Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – Київ, 2011. – С. 25-39.
24. Старченко О. В. Золота скарбниця України / О. В. Старченко // Музейні читання: матер. наук. конф., присвяч. 30-річчю з дня відкриття Музею іст. коштовностей України. – Київ, 1999. – С. 7-15.
25. Ткаченко М. І. Музеї України під час Другої світової війни (1939-1945 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук / М. І. Ткаченко. – Київ, 1996. – 23 с.
26. Феттіх Н. Київський щоденник. 3.XII.1941-19.I.1942 / Н. Феттіх. – Київ, 2004. – 168 с.
27. Цикора С. Золотая Одиссея / С. Цикора // Известия. – 1970. – 22 окт. – С. 4.
28. Цикора С. Золотая Одиссея / С. Цикора // Известия. – 1970. – 23 окт. – С. 4.
29. Шовкопляс Г. М. З історії створення колекції археологічних коштовностей музею / Г. М. Шовкопляс // Музейні читання: матер. наук. конф., присвяч. 30-річчю з дня відкриття Музею іст. коштовностей України. – Київ, 1999. – С. 16-20.

Список скорочень

ВІМ – Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка.

ДАКО – Державний архів Київської області.

ДІМ – Державний історичний музей.

КДІМ – Київський державний історичний музей.

МІКУ – Музей історичних коштовностей України.

МАИЭТ – Материалы по археологии и этнографии Таврики.

МГУ – Московский государственный университет.

МИА – Материалы по археологии СССР.

НА ИИМК РАН – Научный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук.

НМІУ – Національний музей історії України.

ЦІМ – Центральний історичний музей.